

SUVOKIMO IR VAIZDUOTĖS SĄVEIKA: FENOMENOLOGINĖ PERSPEKTYVA IR PASĄMONĖS TYRINĖJIMAI

Dalius Jonkus

Vytauto Didžiojo universiteto
Filosofijos katedra
Donelaičio g. 52, LT-44261 Kaunas
El. paštas: phenolt@yahoo.com

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjamos dvi problemos. Pirmoji – tai suvokimo ir vaizduotės santykio problema. Antroji yra vaizduotės ir sąmonės santykio problema. Abi šias problemas jungia klausimas, ar gali sąmonė būti redukuota į sąmonę? Taip pat straipsnyje kritikuojami bandymai sąmonę sutaptinti su vaizduote. Redukuodami suvokimą į vaizduotę, o sąmonę į nesąmoningumą užkertame kelią fenomenologiniam vaizduotės ir nesąmoningumo aprašymui, nes vaizduotę galime aprašyti tik suvokimo atžvilgiu, o nesąmoningumą – tik sąmonės atžvilgiu kaip įsisąmoninimą. Atsiminimų ir vaizduotės vaizdiniai yra taip pat susieti su aktualiais ar galimais suvokimo rakursais. Perspektyvų kaitaliojimas ir variavimas leidžia atskleisti invariantišką dalykų esmę. Bet tiksliai atlikdami dvigubą redukciją ir vaizduotės ar atsiminimų vaizdinius susiedami su suvokimais ir jų asocijuota esamybe galime įsisąmoninti vaizdiniuose glūdinius troškimus, kurių nepripažįstame savais.

Pagrindiniai žodžiai: suvokimas, vaizduotė, fenomenologija, nesąmoninga sąmonė.

Straipsnyje nagrinėsiu dvi problemas. Pirmoji – tai suvokimo ir vaizduotės santykio problema. Antroji yra vaizduotės ir sąmonės santykio problema. Abi šias problemas jungia klausimas, ar gali sąmonė būti redukuota į sąmonę? Ar panaikinant sąmoningos prieigos galimybę sąmonės tyrinėjimai apskritai būtų galimi? Nei Freudas, nei Lacanas nebandė filosofškai svarstyti sąmonės problemos, tačiau psichoanalizė tapo viena iš praktikų, kurioje sėkmingai sprendžiamos žmonių problemos. Pačioje filosofijoje mes atrandame solidžią apmąstymų apie nesąmoningumą tradiciją. Scheleris, Sartre'as, Merleau-Ponty, Ricoeuras, M. Henry, Derrida ir kiti svarstė psichoanalizės sąmonės

sampratos filosofines prielaidas. Negana to, daugelis filosofų, susijusių su fenomenologine filosofija, psichoanalizę laiko pavyzdiniu žmogaus mokslu, kuriame svarbiausias vaidmuo atitenka praktikai, o ne teorijai. Tad neatsitiktinai įvairios psichoanalizės kryptys kaskart sugrįžta prie filosofinių pagrindų bandydamos išsiaiškinti sąmonės prasmę. Tiesa, kaip teigia Rudolfas Bernet, nemažai psichoanalitikų buvo paveikti Heideggerio filosofijos ir froidišką troškimų ekonomijos mechaniką pakeitę į *Dasein* analitiką taip išvengdami filosofinių klausimų apie troškimų esmę ir jų galimą reprezentaciją intencionaliuose vaizdiniuose (Bernet, 2003: 200). Turint

omenyje visas šias kontroversijas galima kelti klausimą, kaip fenomenologija dera su psichoanalize? Ar sąmonė apskritai gali būti fenomenali? Kaip galima tyrinėti nesąmoningumo fenomeną remiantis vaizduotės ir prisiminimų asociacijomis?

Pirmiausia reikia pabrėžti, kad psichoanalizė gali būti interpretuojama ir iš fenomenologinės, ir iš natūralistinės perspektyvos. Jei sąmonė suprantama kaip tiesiogiai nepatiriama smegenų veikla, tai toks neuropsichoanalizės variantas naikina pirmojo asmens perspektyvą. Sąmonės veiklos redukavimas į smegenų veiklą, mano manymu, yra pačios sąmonės supaprastinimas. Be to, toks redukavimas leidžia nepastebėti, kad patys smegenų ir sąmonės koreliavimo tyrinėjimai negalimi be to prasmės išaiškinimo, kuris pasiekiamas apklausiant pačius tiriamuosius, kaip jie tuos procesus išgyvena iš pirmo asmens perspektyvos. Šią perskyrą reikia turėti omenyje tam, kad sugebėtume kritiškai atskirti ir nepainioti skirtingų tyrimo perspektyvų. Bet tai nereiškia, kad šios perspektyvos negali būti derinamos.

Ar pateisinamas sąmonės redukavimas į vaizduotę?

Pastaruoju metu Lietuvoje atliekamuose vaizduotės tyrinėjimuose nepagrįstai siekiama sutapatinti vaizdavimąsi ir sąmonę. Štai Ernestos Molotokienės ir Kristupo Saboliaus tyrinėjimuose teigiama, kad vaizduotė yra sąmonės veiklos pagrindas. Molotokienė daktaro disertacijos santraukoje rašo: „Vaizduotė kaip visa-apimanti modifikacija paveikia visą sąmonės lauką, sąmonės išgyvenimams suteikdama modifikuotą „tarsi-išgyvenimų“ statusą, šitaip neutralizuodama išgyvenimų pretenzijas į tikrumą“ (Molotokienė 2012: 33). Autorė

praplečia vaizduotės ribas tiek, kad ji apima ne tik suvokimus, bet ir prisiminimus. Jos manymu, visi sąmonės aktai tapatūs savo netikrumu: „Šiuo aspektu žvelgiant, prisiminimo ir vaizduotės vaizdiniai kaip „tarsi-tikrovės“ įdabartinimai yra tapatūs, todėl praktiškai sudėtinga atskirti, ar dabar išskylančiame prisiminimo vaizdinyje išgyvenimas yra tikrai buvęs, ar įsivaizduotas“ (*Ibid.*). Taip pat ir Kristupo Saboliaus knygoje apie vaizduotės fenomenologiją galima rasti tą pačią tendenciją – siekį vaizduotės gebėjimus totalizuoti taip, kad vaizduotė iš esmės yra sutapatinama su sąmonės veikla apskritai. Sabolius pažymi, kad „atmetus iš anksto priimamą „percepcijos pirmumo“ principą – galima atpažinti, kad suvokimas veikia tik įsivaizduodamas. Ir būtent todėl jis sykiu užsitarnauja šansą įžvelgti prasmę“ (Sabolius, 2012: 89).

Tačiau ar toks vaizduotės ribų išplėtimas yra pateisinamas? Jei visa sąmonės veikla yra vaizduotiška, tai ar prasminga kalbėti apie vaizduotę kaip vieną iš sąmonės objektų duoties būdų? Net jei visa sąmonė sutampa su vaizduote, tai reikia diferencijuoti skirtingus vaizdavimosi būdus. Fenomenologija, mano manymu, siekia ne tiek nustatyti suvokimo ar vaizduotės pirmenybę, kiek atkreipti dėmesį į tai, kaip skirtingai pasireiškia patys dalykai. Fenomenologai nepretenduoja atskleisti dalykų, kaip jie yra patys savaime, tikrovės, bet siekia parodyti, kaip dalykų raiška, jų fenomenalus pasirodymas yra susijęs su atitinkamais sąmonės aktais. Todėl vertėtų pradėti nuo paprasčiausių sąmonės aktų analizės ir panagrinėti, kaip skirtinguose aktuose yra duoti prasminiai objektai. Suvokimo, vaizduotės ir prisiminimų palyginimas turėtų atskleisti ne tik jų tarpusavio panašumus, bet ir skirtumus.

Negalima nesutikti, kad minėtų autorių pastanga suvokimus ir prisiminimus sutapinti su vaizduote yra pagrįsta tam tikrais argumentais. Siekiant aptarti suvokimo ir vaizduotės santykį verta paanalizuoti, kiek tie argumentai yra teisingi. Apibendrinamas pateiktus argumentus, kodėl vaizduotė turėtų būti svarbesnė nei suvokimas, suformulavau keletą tezių: A) Vaizduotė nėra tikrovės reprezentacijų (atvaizdų) sąmonė, todėl vaizduotės negalime lyginti nei su tikrove, nei su tikrovės suvokimu. B) Vaizduotės atskyrimas nuo suvokimo yra paremtas nepateisinama pažinimo aktų hierarchija, kai tiesioginis suvokimas laikomas intencionalių aktų realizacijos tikslu. C) Suvokimas yra ribotas tiek erdviškai, tiek laikiškai, todėl jis papildomas įsivaizdavimu to, kas nematoma čia ir dabar. E) Suvokimas yra laikiškas, o laiko visumos išgyvenimas yra pagrįstas produktyvia vaizduote.

Reprezentacinio sąmonės modelio kritika

Pirmiausia reikia išnagrinėti, kodėl sąmonė nėra pasaulio dalykų reprezentacija? Tradicinis sąmonės modelis postulavo, kad sąmonė yra vaizdinių apie išorinį pasaulį kaupykla. Tai reiškia, kad suvokdami kokį nors objektą mes savo sąmonėje turime to objekto vaizdinį, kuris yra tarsi to suvokto objekto atvaizdas. Tokia sąmonės samprata negali paaiškinti nei kaip tie atvaizdai susiformuoja, nei kaip jie gali būti verifikuoti. Norėdamas patikrinti atvaizdų tikrumą suvokėjas turėtų palyginti savo sąmonėje esančius atvaizdus su tiesiogiai suvokiamais objektais, o toks tiesioginis objektų suvokimas be vaizdinių tarpininkavimo buvo iš pat pradžių paneigtas. Edmundas Husserlis formuluodamas intencionalios

sąmonės sampratą siūlo kitokį sąmonės santykio su objektais modelį. Jo manymu, sąmonė yra ne vaizdinių apie išoriniame pasaulyje esančius objektus kaupykla, bet intencionalus santykis su pačiais objektais. Fenomenologas turi aprašyti ne sąmonės viduje esančius vaizdinius ir ne išoriniame pasaulyje esančius objektus, bet sutelkti dėmesį į tai, kaip įvairūs objektai yra duoti ir pasireiškia sąmonėje. Kitaip sakant, intencionalūs objektai nėra nei išorėje, nei viduje. Jie negali būti redukuojami vien į sąmonės veiklą, bet jie gali būti aprašomi tik kaip pasireiškiantys sąmonėje. Intencionalus sąmonės objektų aprašymas supponuoja perspektyvos pakeitimą. Objektai turi būti aprašomi ne kaip tikrovės pačios savaime dalis, bet kaip fenomenai, išgyvenami iš pirmojo asmens perspektyvos. Šis perspektyvos pakeitimas Husserlio fenomenologijoje yra vadinamas suskliaudimu arba fenomenologine redukcija. Suskliaudžiamas objektų kaip savyje egzistuojančios tikrovės galiojimas ir susitelkiama į jų reiškos prasmę, kuri yra koreliuota su atitinkamais intencionalios sąmonės aktais. Fenomenologinė redukcija mums atveria prasminių objektų ir jų prasmę konstituojančių aktų koreliaciją. Toks posūkis nuo pačių objektų ir jų atvaizdų sąmonėje analizės prie objektų, kaip jie duoti su tais objektais koreliuotuose sąmonės aktuose, aprašymo radikaliai keičia pačios filosofijos pobūdį. Atsisakoma svarstyti tokią tikrovę, kuri neaišku koku būdu ir kokioje nuostatoje yra duota, ir atsisakoma svarstyti tokią sąmonę, kuri egzistuoja uždaryta savyje be sąryšio su tuo, kas joje pasireiškia. Svarbiausias Husserlio fenomenologijos atradimas yra intuicija, jog pasaulis yra atviras sąmonei, o sąmonė yra atvira pasauliui. Šią intuiciją Husserlis formuluoja

kaip sąmonės objektų ir sąmonės aktų koreliaciją. Ši koreliacija nėra atsitiktinė. Jai būdinga transcendentalinė logika. Objektų duotis sąmonėje nėra atsitiktinė, nes tai, kaip objektai pasireiškia, atskleidžia jų esminį buvimo būdą. Husserlio atrasta intencionali sąmonėje duotų objektų analizė leidžia aprašyti ne tik kaip jie reiškiasi, bet ir kokios yra būtinos jų raiškos sąlygos. Kita vertus, intencionali analizė leidžia atlikti psichologinės sąmonės sampratos kaip uždaros savo vidujybėje monados reviziją. Fenomenologinė sąmonės analizė yra grindžiama įvairių sąmonės aktų ir juose duotų objektų specifinės raiškos aprašymu. Galima aprašyti, kaip skirtingai reiškiasi objektas jį matant, liečiant, užuodžiant ir ragaujant. Galima aprašyti, kaip skirtingai objektas pasireiškia, kai jis jusliškai suvokiamas ir kai įžvelgiama ideali jo prasmė. Galima aprašyti, kaip skirtingai objektas pasireiškia jį jusliškai suvokiant, prisimenant ir įsivaizduojant. Galima aprašyti, kaip skirtingai objektas pasireiškia tiesioginio jauslinio suvokimo (intuicijos) būdu ir netiesioginio vaizdinio ir signityvinio suvokimo būdu. Be to, yra galimi šių skirtingų duoties būdų įvairūs susikryžiuojantys deriniai.

Reikia pabrėžti, kad Husserlis reprezentacinės sąmonės sampratos atsisako tik palaipsniui įsisąmonindamas jos trūkumus. Loginiuose tyrinėjimuose ir kituose savo ankstyvuose raštuose Husserlis vaizduotę ir atsiminimus apibūdina kaip vaizdinių sąmonę, kuri laikoma neautentiška lyginant su tiesioginėmis intuicijomis. Husserlis vaizduotę tapatino su vaizdine sąmone ir todėl jis vaizduotę tada suprato kaip atvaizdų sąmonės modifikaciją. Šešto Loginio tyrinėjimo 14-ame paragrafe Husserlis aptaria dalyko prezentacijos kaip jo

paties, kaip ženklų ir kaip vaizdinio skirtumus. Formuliuodamas suvokimo ir vaizduotės skirtumą jis teigia: „Suvokimui, skirtingai negu vaizduotei, yra būdinga tai, kad jame pasireiškia „pats“ dalykas, o ne „vaizdinys“ („im Bilde“). Tame tuoj pat atpažįstame realizavimo sintezės skirtumų charakteristikas. Vaizduotė realizuojasi per ypatingą vaizdinių panašumo sintezę, o suvokimas – per dalykinės tapatybės sintezę. Dalykas patvirtina pats save, nes pasireikšdamas skirtingomis pusėmis išlieka vienas ir tas pats“ (Husserl 1968: 56). Pagrindinis skirtumas nurodomas tas, kad vaizduotė operuoja vaizdiniais, kurie yra panašūs į pačius dalykus, o suvokimas turi reikalą su pačiais dalykais. Kitaip sakant, tiesioginis suvokimas laikomas originalia dalyko pagava ir jo prezencija, o vaizduotė yra tikrai originalo atvaizdas, reprodukcija, reprezentacija. Ar tikrai vaizduotė gali būti tapatinama su reprezentacija, o tiesioginė intuicija – su paties dalyko prezencija? Husserlio raštuose nuo 1904–1905 metų vis labiau pastebima tendencija nebesieti vaizduotės ir atsiminimų su atvaizdais ir reprezentacijomis. 1909 metais, Berneto manymu, Husserlis galutinai atsisako šios koncepcijos (Bernet 2003: 203). Pirmiausia, analizuodamas vaizdų ir vaizdinių sąmonę Husserlis randa, kad jie nėra vien anksčiau suvokto objekto atkartojimai. Antra priežastis – tai nauja laikiškos sąmonės samprata. Laikas suprantamas ne kaip pirminių įspūdžių atkartojimas, bet kaip procesualus laikیشų objektų ir sąmonės aktų tėkmės įsisąmoninimas dabartyje.

Kodėl tiesioginė įžvalga (intuicija) nėra absoliutus suvokimas?

Husserlis *Loginiuose tyrinėjimuose* aptaria intencionalius sąmonės aktus kaip reikš-

mės siekį ir jo realizavimą. Kiekvieno akto tikslas – pasiekti visišką reikšmės realizavimą. Tačiau tai galima padaryti tik galutinai įsisavinant vieno ar kito patiriamo dalyko reikšmę. Kadangi tas pats dalykas gali būti įreikšminamas skirtingais aktais, reikalinga tam tikra identifikacijos sintezė. Atsižvelgdamas į dinaminį pažinimo pobūdį Husserlis teigia, kad tokia galutinė reikšmės identifikavimo sintezė negali būti pasiekta viename akte. Tai greičiau procesas. Svarbu, kad pats pažinimo procesas apima įvairius aktus. Jie gali būti ir tiesioginiai intuicijos aktai, ir netiesioginiai ženklais arba vaizdais grindžiami suvokimai. Svarbu, kad tiek ženklais (kalba ar raštu), tiek vaizdais medijuoti suvokimo aktai nurodo esant vienokią ar kitokią galimybę realizuoti reikšmę tiesioginėje intuicijoje. Atsiranda ir tam tikra pažinimo aktų hierarchija, nes tiesioginė intuicija, kurioje dalykas pasireiškia pačia savo esamybe, bus vertingesnis aktas, nei ženklais nurodomas arba vaizdais perteikiamas dalykas. Pavyzdžiui, reikėtų skirti pamatyto spektaklio sąmonę nuo sąmonės, kuri disponuoja tik tokio spektaklio vaizdiniu-garsiniu įrašu, ar sąmonės, kuri remiasi tik pasakojimu apie tą patį spektaklį. Aišku, galima tvirtinti, kad visais trimis atvejais mes turėsime sąmonę, kurioje dalyvauja vaizduotė, bet toks vaizduotės dalyvavimas nepaaiškina šių trijų patirčių skirtumų. Husserlis siūlo ne tik reflektuoti tiesioginės ir netiesioginės sąmonės sampyną, bet ir skirti netiesioginės sąmonės laipsnius. Analizuojant tiesioginės intuicijos aktus ir lyginant juos su vaizdinės bei signityvinės intuicijos aktais, galima pastebėti, kad visuose šiuose aktuose išlieka galimybė stebėti tą patį suvokiamą dalyką, bet tolstant nuo tiesioginio suvokimo „manevro“ lais-

vė mažėja. Pavyzdžiui, kai žiūriu spektaklį tiesiogiai, dėmesį galiu sutelkti į tas detales, kurias laikau svarbiausiomis. Kai žiūriu vaizdo įrašą, turiu taikstyti su tuo, kad mano dėmesiu manipuliuoja režisierius ir operatorius, kurių pateikiami vaizdai vis dėlto leidžia net ir juose atkreipti dėmesį į antro plano detales. Klausydamasis pasakojimo ar skaitydamas recenziją aš turėsiu tik labai menką galimybę susidaryti savo nuomonę apie tą patį spektaklį.

Ką rodo šis pavyzdys? Ar tiesioginė dalyko duotis yra visais atvejais pranašesnė už įtarpintą? Ar vaizdinė ir signityvinė dalyko duotis yra tik reprezentacija? Šie klausimai kyla ir Husserliui. Jis pažymi, kad identifikacijos sintezė suvokime galima kaip tik todėl, kad patys dalykai išlieka tapatūs, nors pasireiškia skirtingais rakursais. Negana to, galimybė tą patį dalyką identifikuoti sintezuojant yra būdinga ne tik suvokimui, bet ir vaizduotei. Taigi 6-ajame *Loginiame tyrinėjime* Husserlis pažymi, kad vaizduotė ne tik skiriasi nuo suvokimo, bet ir yra su juo esmiškai panaši. Tiek tiesioginiame suvokime, tiek vaizduotėje dalykai pasireiškia ne kaip patys savaime esantys, bet kaip duoti tam tikrais rakursais. Maža to, Husserlis teigia, kad nėra tokio absoliutaus suvokimo, kuriam būtų duotas galutinis ir tikroviškas paties dalyko esmės pasireiškimas, nes tai reikštų, kad kiekvieno dalyko esmė galėtų būti identifikuojama tik vieninteliame jam skirtame suvokime (Husserl 1968: 57). Šis esminis dalykų raiškos panašumas suvokime ir vaizduotėje leidžia naujai įvertinti ne tik suvokimo siekį įsisavinti reikšmę ir atlikti galutinę identifikaciją (pastaroji tampa nuolat koreguojamu ėjimu link galutinio tikslo), bet ir naujai svarstyti vaizduotę kaip pačių dalykų patirties modifikaciją.

Paradoksaliu būdu išaiškėja, kad atrasdami suvokimo ir vaizduotės panašumus mes ne tik nerandam pagrindo redukuoti suvokimą į vaizduotę, bet atvirkščiai – pati vaizduotė priartėja prie suvokimo. Vaizduotė pasirodo esanti daug panašesnė į tiesioginį suvokimą, nei buvo galima numanyti, nes joje atrandame ne reprezentacijas ir atvaizdus, bet pačių dalykų duotį įvairiais rakursais. Grįždami prie suvokimo per vaizdus, galime teigti, kad, pavyzdžiui, fotografija yra ne paties objekto atvaizdavimas, bet jo pateikimas tam tikru rakursu. Tai reiškia, kad net ir vaizdinė objektų duotis negali būti laikoma reprezentacija arba originalaus objekto kopija. Kiekviena vaizdinė duotis pateikia ne tik patį objektą, bet ir tam tikrą požiūrį į jį. Vaizdinys šiuo atveju yra ne tiek objekto reprezentacija, kiek jo reikšmės prezentacija. Vaizdinys prezentuoja ne tik dalyko raiškos būdą, bet ir tai, kaip jis gali būti suvokiamas. Tačiau vaizdinės percepcijos ir vaizduotės panašumai nereiškia, kad šie duoties būdai gali būti tapatinami.

Vaizduotė kaip esamybės neigimas ir nesąmoningo geismo sąmonė

Vaizdinis suvokiamų dalykų duoties būdas, kai jie yra duoti tam tikrais rakursais, pasireiškia tiek suvokimuose, tiek prisiminimuose, tiek įsivaizdavimuose. Husserlis keičia savo tyrimų strategiją – jis jau netapatina tiesioginio suvokimo su galutine reikšmės identifikacija, o vaizdavimosi nesiejia vien su originalo reproduktivumu. Tai reiškia, kad tiek vaizduotėje, tiek atsiminimuose, tiek suvokime yra duoti patys dalykai, o ne jų vaizdiniai (reprezentacijos). Tačiau skiriasi duoties būdai. Esamybės suvokimas išlaiko savo pirmenybę tiek atsiminimų, tiek vaizduotės atžvilgiu.

Vaizduotė ir atsiminimai yra motyvuojami esamybės suvokime esančiomis asociacijomis. Vaizduotė gali konfliktuoti su šiuo dabartiniu suvokimu ir jį neigti, bet net ir neigdama šią esamybę vaizduotė yra su ja susijusi. Jei pabandysime įsivaizduoti daiktą, kuris štai stovi tiesiog prieš mane, tai pastebėsime, kad čia tiesioginė to dalyko percepcija kliudo vaizduotei. Vaizduotė įsibėgėja tada, kai daiktas nėra duotas kaip esamas. Vadinasi, vaizduotė konfliktuoja su tiesiogine percepcija ir ją neigia. Vaizduotė reikalauja išsivaduoti nuo to prisirišimo prie tiesioginės duoties. Jei aš pabandysiu įsivaizduoti ką tik matytą dalyką, ar labai gerai pažįstamą dalyką, tai mano vaizduotei trukdys prisiminimai. Vietoj vaizduotės gausiu išgyventų suvokimų ar jų eidetinių variacijų apibendrinimus. Geriausiai vaizduotė veiks, jei aš bandysiu įsivaizduoti dar nepatirtą dalyką, pavyzdžiui, kelionę į šalį, kurion norėčiau nukeliauti. Analizuodamas savo kelionės į Tailandą išvakarėse susikurtus vaizdinius galiu pastebėti, kad jie buvo įvairių suvokimo aktų ir prisiminimų modifikacijos. Pavyzdžiui, skaitytų knygų, matytų hollywoodinių kino filmų, interneto aprašymų ir komentarų bei produktyviosios vaizduotės mišinys. Aišku, tokie įsivaizdavimai buvo kiek romantizuoti ir pilni neapibrėžtų lūkesčių, tačiau kelionėje atsivėrusi pasaulio patirtis pranoko visas vaizduotėje sukurtas vizijas. Taigi galima matyti ne tik kaip buvę prisiminimuose modifikuoti suvokimai pateikia medžiagą ir schemas produktyviai vaizduotei, bet ir kaip pati vaizduotė koreguojasi ir konkretizuoja suvokimo aktuose virsdama neišsipildžiusiais arba viršytais lūkesčiais.

Vaizduotė transcenduodama suvokiamą esamybę atskleidžia joje glūdinčias

produktyvias galimybes, kurių realizacija yra galima arba negalima. Vaizduotė yra ne tik reprodukovimas, bet ir produkavimas. Kitaip būtų negalima fantazija, kuri visiškai paneigia esamus ar buvusius suvokimus. Įsivaizdavimai atveria tokias galimybes, kurios nebuvo implikuotos pačiuose realiuose suvokimuose. Tačiau reikia pažymėti, kad bet kokiuose sufantazuotuose išgyvenimuose išlieka sąryšis su galimų jų realizavimu, t. y. pavertimu realiai suvokiamais išgyvenimais. Kai kurie įsivaizdavimai gali būti realizuojami, o kiti niekaip. Tad net ir fantastiškiausi įsivaizdavimo produktai gali būti vertinami kaip galimi arba negalimi tiesioginės intuicijos ir kūniško susitikimo variantai. Taip vaizduotė yra susijusi su siekiu realizuoti galimybes, be kurių aktualizavimo negalėtų gyvuoti joks geismas. Vosylis Sezemanas teigia, kad „vaizduotė ima skleisti ir klestėti tik tuo atveju, jei išorinis veiksmas dėl vieno ar kitų priežasčių yra sustabdytas bei atidėtas, ir ta vidinė energija, kuri glūdi troškimuose bei geismuose, nebegalėdama išsiliesti išorėn, pražysta norimojo tikslo (laukiamosios gėrybės) vaizdais“ (Sezemanas 1970: 158). Įsivaizdavimai yra susipynę su geismu ir siekiu arba draudimu jį realizuoti. Geismai gyvuoja vaizduotės maitinami, tačiau vaizduotę riboja ne tik realybės suvokimas, bet ir kultūrinės savimonės schematizmai. Galime turėti tokių vaizduotėje produkuojamų įsivaizdavimų, kurių vengsime ir kuriuos bandysime išstumti iš savo sąmonės. Taigi vaizduotė gali įgyti uždraustos sąmonės arba kitaip dar vadinamos pasąmonės statusą. Per vaizduotės vaizdus sąmonei atsiskleidžia geismai, kurie gali būti laikomi neleistiniais.

Sąmonės ir pasąmonės sąryšis atskleidžia ne tik vaizduotės savimonės lygmeniu, bet ir laiko fenomenologijoje. Atlikdamas fenomenologinį laiko išgyvenimo aprašymą Husserlis pastebi sąryšį tarp pirminės laiko sąmonės ir pasąmonės. Apie pasąmonę kaip savarankišką substanciją Husserlio fenomenologijoje kalbėti beprasmiška, nes pasąmonė tampa intencionali turiniu ir aprašomu fenomenu tik ją įsisąmoninant. Lian Kang Ni (2005) savo tyrimais atskleidžia, kad pirminė laiko sąmonė yra susijusi su tuo, kas neįsisąmoninama. Kitaip sakant, nesąmoningumas pasireiškia kaip laikiška savimonė. Husserlio laiko aprašymuose pirminis sąmoningumas yra ne pats savyje esantis nesąmoningas būvis, bet dinaminis ir laikiškas savimonės kontinualumas. Laikiška savimonė negali sutapti su pirminės impresijos taškiniais impulsais ir šia prasme jos dalyvavimas dabartyje yra ribotas. Tai tiesiog reiškia, kad mes nevienodai įsisąmoniname dabartį ir dalyvavimas joje gali būti daugiau ar mažiau sąmoningas, daugiau ar mažiau artikuluotas. Galima teigti, kad būdami dabartyje mes savo dabartinį būvį įsisąmoniname tiesiogiai jame dalyvaudami. Tam nereikia išorinės refleksijos. Tačiau šis įsisąmoninimas galimas tikrai todėl, kad mes nesutampame su dabarties akimirksniu, bet dabartį patiriame kaip turinčią ateities ir praeities gelmę. Dabarties esybės suvokime pinasi vaizduotės ir prisiminimų asociacijos ir norint išlaikyti budrumą jas reikia mokėti įsisąmoninti. Kita vertus, sąmonės ir nesąmoningumo dinaminis sąryšis reiškia, kad dalyvavimas dabartyje nėra totalus visų patirčių įsisąmoninimas ir išsaugojimas. Sąmonė nėra vaizdinių kaupykla, todėl jos egzistavimui reikalinga ir užmarštis.

Visumos ir dalies suvokimas bei sąmonę persmelkiančio geismo dinamika

Ką gi mums pavyko išsiaiškinti? Pirmiausia galime teigti, kad nei vaizduotė, nei suvokimas nėra tikrovės reprezentacija. Tačiau iš to negalime daryti išvados apie tai, kad tiek vaizduotė, tiek suvokimas yra pagrįsti irealiais vaizdiniais. Ir suvokime, ir vaizduotėje duoti objektai patiriami tam tikrais rakursais, kurie nepaslepia daikto visumos, bet į ją nurodo. Suvokdami daikto vieną pusę mes kartu suvokiame ir tą nematomą pusę, kuri yra pridengta ir kartu implikuota tame, kas matoma. Vadinas, suvokimui būdingas dalyko visumos siekis nereikalauja vaizduotės įsikišimo. Tam, kad per medžius pamatyčiau girią, reikia ne vaizduotės pagalbos, bet sugebėjimo paviršiuje įžvelgti gelmę. Štai Sartre'as aprašydamas sąmonės ir vaizduotės santykį pabrėžia, kad matymas ar klausymas neapsiriboja tik tuo, kas duota. Matydamas kilimo raštą, kuris duotas tik iš dalies, nes jį užstoja krėslo kojelės, aš suvokiu tą nematomą dalį kaip egzistuojančią realiai. Ji yra esama dabartyje ir todėl to rašto visumai suvokti vaizduotė nėra reikalinga. Taip pat ir melodijos viena po kitos einančios natos dėl laikiškos retencijos yra suvokiamos kaip girdimos dabartyje. Tad melodijos girdėjimui dabartyje vaizduotė taip pat nereikalinga (Sartre 1948: 229–230).

Sartre'as naudoja tuos pačius pavyzdžius kaip ir Husserlis, siekdamas atskleisti šią paradoksalią suvokimo savybę, t. y. gebėjimą matyti ne tik tai, kas jusliškai duota, bet ir įžvelgti tai, kas matyme yra implikuota kaip nematoma. Šis sugebėjimas yra labai svarbus, nes atskleidžia transcendentų suvokimo pobūdį. Jau suvokime atrandame duotą ne tik esamybę,

bet ir nesamybę. Jau suvokime turime ir tai, kas duota tiesiogiai, ir tai, kas duota netiesiogiai (implikuota). Vadinas, suvokimo nebegalime tapatinti su tuo, kas yra duota kaip pati esamybė. Esamybė yra duota ne kaip totali prezenctacija ir ne kaip reprezentacija, bet kaip siekis atrasti galutinę prezentaciją judant nuo vieno aspekto prie kito. Kitaip sakant, suvokiamo dalyko prezentacija yra visada tikrai dalinė su ja papildančiais aprezentacijos pratęsimais. Svarbiausia, kad šis dinaminis prezentacijos ir aprezentacijos, duoties ir implikacijos santykis parodo, kad vaizduotė nėra svarbiausia suvokimo dalis. Pati vaizduotė yra išgyvenama kaip tokia įsivaizduojamo objekto duotis, kurioje pasireiškiantys dalykai yra duoti tam tikrais aspektais, o ne patys savaime.

Suvokimo kaip tikrovės atvaizdų sąmonės kritika padeda išsivaduoti nuo naiavaus objektyvistinio suvokimo rezultatų lyginimo su pačia tikrove. Suvokimas turi būti aprašomas iš paties suvokimo vidaus kaip dalykų duoties įsisąmoninimo procesas. Todėl suvokimas yra ne pačios tikrovės, kaip ji yra savaime, pagava, bet dalyko visumos, duotos tam tikru aspektu, sąmonė. Suvokime dalykai duoti taip, kad mes suvokiame juos tik iš dalies, tam tikrais rakursais. Tai nereiškia, kad suvokime mes suvokiame tik tai, kas duota tiesiogiai. Suvokdami dalykus suvokiame ir tai, kas neduota tiesiogiai, bet implikuota suvokiamame dalyke kaip jo kita pusė. Implikacijos yra susijusios ir su duoto dalyko kontekstu. Kitas puses nurodo ne tik tiesiogiai suvokiama priekinė pusė, bet ir kiti dalykai bei kitose pozicijose esantys subjektai. Manydami, kad kita pusė yra sufantazuota ar prisiminta, mes naikintume tiesioginės ir netiesioginės duoties per-

skyrą. Toks implikacijomis pratęsiamos objekto sąmonės pobūdis akivaizdžiausiai pasireiškia klausant muzikos kūrinio. Melodijos dabarties išgyvenimas neapsiriboja tiesiogine duotimi, bet implikuoja tai, kas buvo ir dar bus retencijų ir protencijų būdu. Retencijos ir protencijos pateikia dabartyje tas muzikinio kūrinio dalis, kurių dabarties momente nėra. Nepaisant to, melodija kaip laikiskai tąsus objektas yra girdima, o ne įsivaizduojama. Muzikos klausymasis visų pirma yra klausos, o ne vaizduotės lavinimas. Netiesioginė duotis pasireiškia ne tik percepcijoje, bet ir atsiminimų bei vaizduotės išgyvenimuose. Todėl tiesioginės ir netiesioginės duoties perskyros negalima niekaip paaiškinti, tarsi viena būtų duota suvokimo, o kita vaizduotės būdu. Prisiminimai ar įsivaizduodami mes suvokiame ne tik prisiminamą ar įsivaizduojamą dalyką kaip pagrindinę figūrą, bet ir jo foną, kuriame tas dalykas pasireiškia. Vadinasi, reikia pripažinti, kad pirminis ir antrinis planas, tiesioginė ir netiesioginė duotis egzistuoja tiek suvokime, tiek atsiminimuose, tiek vaizduotėje. Pavyzdžiui, galiu įsivaizduoti kentaurą, kurį tarsi matau iš priekio, iš šono ar iš viršaus. Galiu jį įsivaizduoti bėgiojantį po pievą ar ramiai sau stovintį ant kalvelės. Taip pat galiu įsivaizduoti prisilietimą, kuris bus malonus, nemalonus ar nei šoks, nei toks. Prisilietimą įsivaizduodamas turiu įsivaizduoti ir vietą, kurioje esu liečiamas. kažkas man glosto galvą arba įdreskia ranką, arba duria į pirštą. Taigi įsivaizdavimai pasireiškia kaip modifikuoti galimi suvokimai ir todėl jie paklūsta tam tikriems dalykų raiškos dėsningumams. Pavyzdžiui, apvalaus kvadrato negaliu įsivaizduoti net ir labai stengdamasis.

Jei suvokimas yra ne paties daikto duotis, bet jo išgyvenimas tam tikru rakursu,

tai ir prisiminime, ir vaizduotėje patiriami dalykai yra susieti su išgyvenimo perspektyva. Kitaip sakant, norėdami suprasti prisiminimų ir įsivaizdavimų pobūdį turime atlikti dvigubą redukciją. Paprastai redukcija yra tokia refleksija, kuri refleksyviai sutelkia dėmesį į objekto duoties ir sąmonės akto koreliaciją. Atsiminimų atveju reikalinga dviguba redukcija, nes turim susieti ne tik prisimenamo dalyko duotį su tuo išgyvenimu, per kurį jis buvo patirtas, bet ir antru judesiu susieti tą buvusį išgyvenimą su dabartiniu. Taip atsiskleidžia implikatyvių asociacijų seka, kuri leidžia išgyventi dabartį kaip nesutampančią su savo paviršium, bet prasitęsiančią į atminties gelmę. Ar galime atlikti dvigubą redukciją vaizduotėje? Dviguba redukcija vaizduotės atžvilgiu reiškia, kad turime susieti įsivaizduojamą objektą su jo duoties perspektyva. Kiekvienas įsivaizduojamas objektas suponuoja patį įsivaizdavimo aktą ir atitinkamai įsivaizduojančios sąmonės įkūnytą poziciją konkrečioje situacijoje. Atlikti dvigubą redukciją vaizduotės atžvilgiu reiškia refleksyvų įsivaizduojamo objekto susiejimą su konkrečiu vaizduotės aktu, kurį savo ruožtu reikia susieti su konkrečia suvokimo situacija, kurioje šis vaizduotės produktas spontaniškai ar suplanuotai randasi.

Kaip vaizduotė papildo suvokimus ir atsiminimus?

Reikia pripažinti, kad vaizduotė dažnai atlieka papildytojos vaidmenį ir gali koreguoti su atsiminimais ir suvokimais, tačiau, jei skirtumas tarp suvokimo ir vaizduotės nebesuvokiamas, žmogus pasineria į pamėklių ir haliucinacijų pasaulį. Kitas dalykas yra tas, kad painiodami suvoki-

mus, prisiminimus ir įsivaizdavimus mes kartais tiesiog nenorime sau prisipažinti kai kurių savo jausmų ar kitokių išgyvenimų, kuriuos laikome draudžiamais ar net gėdingais. Bet čia kaip tik ir gali padėti fenomenologinė psichoanalizė, kurios užduotis – padėti įsisąmoninti ir racionaliai artikuliuoti nesąmoningą sąmonę. Kaip jau minėjau, tokį sąmoningumą galima įgyti atliekant dvigubą redukciją, kai bet kokia objekto duotis turi būti susiejama su sąmonės aktu, per kurį jis buvo patirtas ir yra patiriamas dabar.

Kaip egzistencinės psichoanalizės tikymo pavyzdį pateiksiu Kristupo Saboliaus asmeninių prisiminimų ir fantazijų analizę. Savo knygoje jis aprašo situaciją, kurioje susipina suvokimas, atsiminimas ir įsivaizdavimas. Keliaudamas Italijoje traukiniu jis susitinka merginą, kuri jam papasakoja istoriją apie tai, kaip ji dirbusi aukle vienoje šeimoje, kurioje augo išpaukintas vaikas. Pastarasis be galo mėgo pyragą su braškėmis ir grietinėlę. Jo prašydavo kiekvieną dieną, net kai būdavo sotus. Sabolius prisimena:

Jai pasakojant, regėjau labai aiškų ir skaidrų vaizdą – berniuką, valgančį pyragą su braškėmis ir grietinėlę. Be abejo, apie tą šeimą ir berniuką aš nieko daugiau neprisimenu. Nelabai ir galėčiau – neturiu nė menkiausio supratimo nei kaip jie atrodo, nei ką veikia, nei kur gyvena. Jokios aktualios percepcijos jų atžvilgiu man neteko patirti. <...> Negali būti abejonių ir dėl to, kad mano regėjimas nė kiek „neatitinka tikrovės“. Realiai šis saldumynus mėgstantis mažas žmogus turbūt atrodė visiškai kitaip nei fantazijoje. Tačiau retsykiai mano galvoje išnyra *jo* vaizdas. Ir tada pradedu galvoti apie merginą, kurią kadaise sutikau traukinyje. Nors vis sunkiau prisimenu jos veidą ir jos istoriją, laimingas berniukas, skaniai kremtantis braškinį pyragą su grietinėlę, kiekvieną kartą pasirodo neblės-

tamai įtaigiu ir ryškiu pavidalu. Kitaip tariant, kai aš prisimenu savo kelionę iš Milano į Nicą ir joje sutiktą merginą, pirmiausia išvystu tai, ką tą akimirką įsivaizdavau (Sabolius 2012: 126).

Šį prisiminimą Sabolius pasakoja pabrėždamas vaizduotės vaidmenį suvokime. Esą jis prisimena ne tai, ką suvokė, bet tai, ką įsivaizdavo. Analizuojant šį prisiminimą ir sprendžiant klausimą, kas jame svarbiau – suvokimas ar įsivaizdavimas, reikia pradėti nuo to, kad šis prisiminimas yra aktualizuojamas dabar. Sabolius teigia, kad jis prisimena įsivaizdavimą, o ne suvokimą. Tačiau ar tikrai taip? Iš pasakojimo akivaizdu, kad berniuko vaizdinys radosi ne todėl, kad buvo sukurtas jo vaizduotės, bet todėl, kad buvo vaizdingai papasakotas. Taigi Sabolius nepastebi, kad jo prisiminimas apie susitikimą su mergina traukinyje yra aktualizuojamas prisimenant merginos pasakotą istoriją, iš kurios jam didžiausią įspūdį padarė berniuko, valgančio pyragą su braškėmis ir grietinėlę, vaizdinys.

Susidurdami su pasakojimų reproduktivumu atsiminimuose mes dažnai painiojame, kas priklauso prisimintam pasakojimui, o kas vaizduotei. Tačiau akivaizdžiai skiriant tiesioginį intuicijos ir netiesioginį (per pasakojimą) įgytą suvokimą galima pastebėti, kad šiame prisiminime aktualizuojamas ne vaizduotės, bet netiesioginio (signityvinio) suvokimo produktas. Nėgana to, pats merginos pasakojimas apie pyrago su braškėmis ir grietinėlę trokštantį berniuką yra jos prisimenamos situacijos suvokimo reprodukcija, kurią dabar aktualizuoja pats Sabolius kaip prisiminimą apie susitikimą su mergina. Sabolius pabrėžia, kad jis ne šiaip prisimena merginą, bet pirmiausia jam prieš akis iškyla berniuko, besimėgaujaučio pyrago su braškėmis ir grie-

tinėle, vaizdiny. Kodėl randasi būtent tokia asociacijų tvarka – tai kitas klausimas. Galima daryti prielaidą, kad esama sąryšio ne tik tarp prisiminimo apie merginos papasakotą berniuko istoriją ir prisiminimo apie susitikimą su mergina traukinyje, bet ir tarp berniuko, besimėgaujantčio skaniu braškių pyragu su grietinėle, ir uždrausto geismo situacijos. Juk berniukas geidžia to pyrago nepaisydamas draudimų. Kitaip sakant, šį pasakojimą galima interpretuoti kaip išgyvento draudžiamo geismo istoriją. Traukinyje sutikta mergina asocijuojasi su berniuku, kuris be saiko valgo pyragą su braškėmis ir grietinėle. Svarbu atkreipti dėmesį, kad šioje aprašomoje situacijoje vaizduotė yra susijusi su geismu. Geismas ne tik siekia save reprezentuoti pasitelkdamas vaizduotę, jis be šios reprezentacijos tiesiog negalėtų būti geismu. Be to, svarbu pažymėti, kad patirtis nenustoja buvusi patirtimi net ir tada, kai mes suvokiame ar prisimename ne tiesiogiai matomus, bet pasakojime ar aprašyme įvaizdijamus dalykus ir situacijas. Suvokimo, atsiminimų ir vaizduotės asociacijų aprašymas leidžia suprasti, kaip galima vadinamosios sąmonės analizė. Nesąmoningumas pasireiškia kaip tokie prisiminimuose ir įsivaizdavimuose gyvuojantys troškimai, kurių mes nepripažįstame savais.

Išvados

Fenomenologijoje suvokimas nėra dalykų reprezentacija sąmonėje. Husserlis sukurtikuoja reprezentuojančios sąmonės kaip

vaizdinių kaupyklos sampratą. Dalykai yra duoti ir pasireiškia sąmonėje tam tikrais rakursais, kurie neapriboja suvokimo vienos jusline duotimi. Vaizduotė nėra reikalinga ten, kur tiesiogiai suvokiamo dalyko duotį papildo jos tiesiogiai neduoto aspekto prezencija. Laikški objektai taip pat pasireiškia kaip besitęsiantys laike ir jų esamybė yra galima tik per retencijos ir protencijos implikacijas. Suvokimuose, kaip tiesioginės intuicijos aktuose, yra implikuota ne tik esamybės aprezenzija, bet ir vaizduotės ir atsiminimų gelmė. Tačiau suvokimo esamybė ir jo įsisąmoninimas yra ta atskaitos plotmė, be kurios sąmonės intencionalumas yra neįmanomas. Kita vertus, sąmonė yra lydimas nesąmoningumo šešėlio. Suvokimas ir vaizduotė yra susiję tarpusavyje panašiai, kaip sąmonė yra susijusi su nesąmoningumu. Redukuodami suvokimą į vaizduotę, o sąmonę – į nesąmoningumą, užkertame kelią fenomenologiniam vaizduotės ir nesąmoningumo aprašymui, nes vaizduotę galime aprašyti tik suvokimo atžvilgiu, o nesąmoningumą – tik sąmonės atžvilgiu kaip įsisąmoninimą. Atsiminimų ir vaizduotės vaizdiniai yra taip pat susieti su aktualiais ar galimais suvokimo rakursais. Perspektyvų kaitaliojimas ir varijavimas leidžia atskleisti invariantišką dalykų esmę. Bet tiksliai atlikdami dvigubą redukciją ir vaizduotės ar atsiminimų vaizdinius susiedami su suvokimais ir jų asocijuota esamybe, galime įsisąmoninti vaizdiniuose glūdinčius troškimus, kurių nepripažįstame savais.

LITERATŪRA

- Bernet, R. 2003. Unconscious Consciousness in Husserl and Freud. In: *The New Husserl. A Critical reader*. Ed. by Donn Welton. Indiana University Press, p. 199–219.
- Husserl, E. 1968. *Logische Untersuchungen*. Band. 2/2. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Liangkang, Ni 2005. Urbewußtsein und Unbewußtsein in Husserls Zeitverständnis. In: *Husserl Studies* 21: 17–33.
- Molotokienė, E. 2012. *Suvokimo ir vaizduotės santykio problema Husserlio filosofijoje*: Daktaro disertacijos santrauka. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Sabolius, K. 2012. *Įnirtingas miegas. Vaizduotė ir fenomenologija*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Sezemanas, V. 1970. *Estetika*. Vilnius: Mintis.
- Sartre, J.-P. 1948. *L'Imaginaire. Psychologie phénoénologique de l'imagination*. Paris: Librairie Gallimard.

THE INTERACTION BETWEEN PERCEPTION AND IMAGINATION: PHENOMENOLOGICAL PERSPECTIVE AND STUDIES OF THE UNCONSCIOUS

Dalius Jonkus

Abstract. Two problems are investigated in the article. The first problem is the connection between perception and imagination. The second problem is the connection between imagination and the unconscious. Both problems are connected by the question whether the conscious can be reduced to the unconscious? Also the article criticises attempts to identify the consciousness with imagination. By reducing perception to imagination and the conscious to the unconscious we block the path for the phenomenological description of imagination and the unconscious, because we can only describe imagination from the perspective of perception, and unconsciousness can only be described from the perspective of consciousness as awareness. The representations of memories and imagination are also related with actual or possible angles of perception. The changing and variation of perspectives allows to uncover an invariant essence of things. But only by doing double reduction and relating visions of imagination or memories with perception and their associated meaning can we become aware of the desires submerged in the representations, which we do not admit as being our own.

Keywords: perception, imagination, phenomenology, unconscious consciousness.

Įteikta 2013 m. lapkričio 19 d.